

ВІКТАР ЦЕМУШАЎ І ЯГО ЎНЁСАК У АЙЧЫННУЮ ГІСТАРЫЧНУЮ МЕДЫЯВІСТЫКУ¹

Лёс адвёў дадзенаму чалавеку толькі 36 гадоў. Аднак гэтага аказалася дастаткова, каб зрабіць сур'ёзны ўнёсак у айчынную гістарычную медыявістыку. Яго імя – Віктар Мікалаевіч Цемушаў.

Стартавая кропка жыццёвага шляху дадзенага навукоўцы – 4 сакавіка 1975 года, горад Бабруйск Магілёўскай вобласці. Бабруйскі адрэзак біяграфіі В.М. Цемушава заняў 17 год, якія ўмясцілі дзяцінства, атрыманне сярэдняй адукацыі. Астатнія 19 гадоў склаў мінскі адрэзак. Першыя пяць гадоў адзначаны прыналежнасцю да студэнцкага корпуса галоўнага ВНУ краіны. Ён зычна заявіў пра сябе на тутэйшым гістфаку як выдатны студэнт са здаровымі даследчыцкімі амбіцыямі. Гэтыя амбіцыі пераканаўча прасочваліся і ў магістранцкія, аспіранцкія гады, якія таксама былі звязаны з указаным структурным падраздзяленнем Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (БДУ). Пасля заканчэння аспірантуры Віктар Мікалаевіч Цемушаў быў адначасова задзейнічаны на двух франтах: у адзеле гісторыі Беларусі Сярэднявечча і пачатку Новага часу Інстытута гісторыі Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі (НАНБ) і на кафедры гісторыі Расіі гістарычнага факультэта БДУ. У НАНБ ён належаў да штатных адзінак, у БДУ – да сумяшчальнікаў. Такое задзейнічанне працягвалася да самай смерці, якая наступіла 23 чэрвеня 2011 года.

Галоўны сегмент спадчыны, якую пасля сябе пакінуў В.М. Цемушаў, – сістэмная рэканструкцыя гісторыі мяжы паміж Вялікім княствам Літоўскім і Вялікім княствам Маскоўскім у XIV – першай палове XVI ст. Добра вядома, што да яго ніхто з калег па цэху не здзяйсняў падобную рэканструкцыю.

Датычна абранага праблемнага комплексу сістэмная рэканструкцыя выглядае вычарпальнай тады і толькі тады, калі расстаўлены ўсе кропкі над “і” у адказах на наступныя пытанні: 1) якое месца займала памежная дзяржава ў шкале знешнепалітычных прыярытэтаў канкрэтнай дзяржавы? 2) як канкрэтна праходзіла дзяржаўная мяжа? 3) ці можна сцвярджаць, што паміж памянённымі дзяржавамі былі зусім не мізэрныя па плошчы абшары, на якіх ніхто не меў уласнай юрысдыкцыі і якія былі шмат у чым вызначальнымі ў памежным status quo? 4) ці мела менавіта такое праходжанне дзяржаўнай мяжы гістарычнае і этнічнае абгрунтаванні? 5) ці адпавядала рэальным пагрозам памежная інфраструктура? 6) ці аказаліся здольнымі вайсковыя стратэгі ВКЛ эфектыўна выкарыстаць гэту інфраструктуру у ходзе войнаў з Вялікім княствам Маскоўскім? 7) якія існуюць падставы для разгляду войнаў паміж Вялікім княствам Літоўскім,

¹ Публікуецца ў аўтарскай рэдакцыі.

Рускім, Жамойцкім і Вялікім княствам Маскоўскім у катэгорыях “агрэсія” і “самаабарона” і як гэта можна праілюстраваць на канкрэтных войнах у выпадку наяўнасці падобных падстаў? 8) як выглядае паэтапная градацыя працэса фарміравання і змен літоўска-маскоўскай мяжы ў сярэдзіне XIV — першай трэці XVI ст.? 9) як тлумачыць першыя тэрытарыяльныя кантакты і канфлікты паміж Масквой і Вільняй у другой палове XIV — пачатку XV ст.? 10) калі канкрэтна быў перыяд устойлівай літоўска-маскоўскай мяжы і што яго дэтэрмінавала? 11) калі і чаму распачалася маскоўска-літоўская барацьба за перацэнтралізацыю «рускіх» зямель? 12) што ўяўляла сабой геапалітычнае вымярэнне памежных воласцей? 13) якія нарматыўна-прававыя акты вызначалі аналізуемую мяжу? 14) як трэба ацэньваць ролю дыпламатыі ВКЛ ва ўсталяванні памежнага status quo?

Сістэмная рэканструкцыя патрабавала быць гісторыкам, картографам, спецыялістам па геапалітыцы, праву, вайсковым экспертам у адной асобе. Па ўсіх пералічаных пазіцыях аўтар манаграфіі, артыкулаў, тэкстаў дакладаў В.М. Цемушаў выглядаў выдатна, даўшы арыгінальныя і ў той жа час пераканаўчыя адказы.

Уяўляецца мэтазгодным сканцэнтраваць увагу менавіта на тых адказах на сфармуляваныя вышэй пытанні, у якіх у найбольшай ступені прасочваецца навуковая навізна.

Адказ на пытанне №2.

“Віктар Цемушаў, па сведчанні калег, быў сапраўдным асам картаграфіі і ў нейкім сэнсе задаў яе сучасныя стандарты, якія зрабілі беларускую картаграфічную школу вядомай і на захад, і на ўсход ад Беларусі. Кожная рыса яго межаў звярталася па летапісах і гістарычных дакументах. У некаторых выпадках аўтар нават выязджаў на мясцовасць і рабіў тапаграфічныя здымкі, спрабуючы з дапамогай сучасных тапаграфічных планаў зразумець, якое балота ці яр маглі стаць падставай для дэмаркацыі мяжы ў XV ці XVI стагоддзі. Калегі Цемушава згадваюць, што той вельмі крытычна ставіўся да працаў папярэднікаў, але гэта была канструктыўная крытыка: у выніку паўставалі карты і іх апісанні, якія істотна ўдакладняюць старыя, яшчэ савецкія карты”[1].

У арсенале Віктара Мікалаевіча быў моцны метадалагічны інструментарый. Ён узяў на ўзбраенне камбінацыю разнастайных метадычных прыёмаў.

В.М. Цемушаў “пры вызначэнні межаў (пэўнай. – М.С.) зямельнай адзінкі ... карыстаўся звесткамі, што вызначаюць яе тэрыторыю з двух бакоў. Па–першае, вылучаліся гранічныя пункты, прыналежныя самой гэтай тэрыторыі. Па–другое, адшукваліся бліжэйшыя ўладанні суседзяў. Паміж уласнымі і чужымі пунктамі з пэўнай дакладнасцю праводзілася граніца”[3].

Навукоўца ішоў таксама і “іншымі шляхамі вызначэння ўмоўнай тэрыторыі — рухам па часе. Вынікі дасягаліся рухам ад ранейшага да пазнейшага і наадварот. Так, ВКЛ у сваім развіцці ўключала ў свой склад тэрыторыі княстваў і зямель (Полацкага, Кіеўскага, Смаленскага і г.д.), частка межаў якіх вызначала рубяжы новай дзяржавы. Акрэсліўшы межы

тэрытарыяльных адзінак, якія існавалі дагэтуль, абаяраючыся пры гэтым на сведчанні, ранейшыя за іх уключэнне ў склад ВКЛ, ён ведаў частку рубяжоў новага дзяржаўнага ўтварэння... Вызначэнне тэрыторыі нейкай адзінкі, якое рэалізуецца праз рух ад пазнейшага да ранейшага, можна назваць адным з варыянтаў рэтраспектыўнага метаду даследавання, з той заўвагай, што метады рэтраспекцыі — гэта перанясенне якіх-небудзь дадзеных з крыніц больш позняга перыяду на ранейшыя часы, а метады, пра якія цяпер гаворыцца, звяртаецца менавіта да запазычвання тэрытарыяльных формаў пазнейшага часу і іх распаўсюджвання на мінулае” [3].

Без бліскача рэалізаванага Віктарам Мікалаевічам “рэтраспектыўнага метаду немагчыма займацца гістарычнай картаграфіяй. Гэта адзін з асноўных інструментаў, які дазваляе наблізіцца да разумення тэрытарыяльнай структуры дзяржаўных утварэнняў Сярэднявечча. Мноства тэрытарыяльных адзінак захоўвала свае рубяжы на працягу доўгага часу, а іх змены звычайна фіксаваліся крыніцамі. Вывучаючы тэрытарыяльныя фармаванні, здавалася б, іншай эпохі, мы маем магчымасць рэканструяваць абрысы патрэбнага абшару ў патрэбны перыяд. Перавага метаду ў тым, што дзякуючы яму выкарыстоўваецца большая колькасць крыніц, пры гэтым знаходзіцца інфармацыя і пра тэрыторыі, пазбаўленыя непасрэдных звестак” [3]. Разам з тым навукоўца адэкватна разумеў наступную абставіну. “Мінус гэтага метаду ў тым, што ён не ўлічвае дэмаграфічнага і каланізацыйнага фактару, а атрыманыя дзякуючы яму ўяўленні пра пэўную тэрыторыю іншым разам моцна скажаюцца пры пераносе на ранейшыя часы” [3].

У арсенале В.М. Цемушава і “блізкі да метаду рэтраспекцыі метады рэтрагрэсіі (рух ад больш позніх падрабязных крыніц да ранніх недастатковымі звесткамі)” [3]. Канешне, ёсць патрэба ў канкрэтным тлумачэнні аналізуемага аспекта даследчыцкай тэхналогіі, што і будзе зроблена дакладчыкам у працэсе далейшага выкладання.

“Звычайна структура нейкага тэрытарыяльнага фармавання раскрываецца не адразу ва ўсёй паўнаце. Па рэдкіх згадках з разнастайных крыніц збіраецца інфармацыя, якая паступова запаўняе пустэчы. Амаль заўсёды пры першых упамінаннях якой-небудзь тэрытарыяльнай адзінкі прыналежныя ёй воласці, населеныя пункты, вадаёмы, урочышчы і г.д. не пералічаюцца. Толькі пазнейшыя крыніцы даюць неабходныя звесткі. Напрыклад, тэрыторыя Казельскага княства XIV ст., акрамя абазначэння цэнтра Казельска і ягонага ўдзела Перамышля, амаль не паддаецца вызначэнню. Аб структуры казельскіх валасцей мы даведваемся толькі напрыканцы XV ст. Лакалізацыя пералічаных валасцей XV ст. дае ўяўленне аб тэрыторыі Казельскага княства XIV ст. Безумоўна, для разгляднага метаду характэрны тыя ж самыя недахопы, што і для рэтраспектыўнага, але дзякуючы яму магчымасці даследчыка значна павялічваюцца” [3].

Адказ на пытанне №3.

Навукоўца паказаў, што “маскоўска-літоўская мяжа не ўяўляла сабой лінію сутыкнення валоданняў дзвюх дзяржаў, а на вялікай працягласці яе вызначала паласа незанятых зямель” [1].

Адказ на пытанне №4.

Дакладчык у студэнцкія гады спецыялізаваўся па кафедры гісторыі Беларусі БДУ і, канешне, добра памятае, што ў савецкі час “тэма «беларускасці» заходніх расійскіх земляў была табу для АН БССР: беларускія гаворкі Брашчыны або Разаншчыны, гісторыя руска-беларускіх стасункаў — усім гэтым мелі права займацца толькі навукоўцы РСФСР” [1]. І зараз сярод уплывовых асоб нямала homo soveticus, якія імкнуцца не дапусціць выхада навуковай прадукцыі тых беларусістаў, якія пажадалі “пісаць пра руска-беларускія войны за кантроль над спрэчнымі тэрыторыямі, а не пра братэрства славянскіх народаў”[1]. З гэтымі цэрберамі лёс сутыкаў В.М. Цемушава нярэдка. Можна адназначна сцвярджаць, што «Віктар Мікалаевіч кіраваўся не кан’юнктурай, а сваімі навуковымі ідэаламі»[1].

Канешне, сучасная Беларусь прызнае непарушнасць межаў у сучаснай Еўропе. Яна падпісала Заключны акт агульнаеўрапейскай нарады па пытаннях бяспекі і супрацоўніцтва ў Еўропе. Таму пытанне аб гістарычнай і этнічнай абгрунтаванасці існуючых у Старым Свеце межаў адносіцца да разраду акадэмічных. Для дакладчыка, напрыклад, з разраду акадэмічных такое пытанне: “Чый Смаленск?”

Грунтоўны адказ на гэтае пытанне, якое так цікавіць тысячы ўдзельнікаў інтэрнэт-баталій, Віктар Цемушаў даць не паспеў. Яго родным горадам быў Бабруйск, таму яго натуральным чынам цікавіла Падняпроўе, Браншчына, «Гомейскія землі». «Смаленская» частка яго апошняй кнігі засталася ў накідах. Аднак паводле агульных звестак, якія дае нам гісторык, можна меркаваць, што гэтая тэрыторыя была прадметам гарачых спрэчак паміж дзяржавамі і часта пераходзіла з рук у рукі. Вечнае дэстабілізаванае памежжа” [1].

Цікавасць у беларускім грамадстве да навуковых прац В.М. Цемушава велізарная. Вось што, напрыклад, заявіў доктар гістарычных навук Валянцін Голубеў: “Навуковую, а ў пэўным сэнсе і палітычную цікавасць выклікаюць высновы, зробленыя аўтарам. Галоўная сярод іх тая, што, нягледзячы на доўгі і складаны працэс складвання мяжы паміж Беларуссю і Маскоўскай дзяржавай, на шэраг памежных войнаў, іншых найперш палітычных падзей, «літоўска-маскоўская мяжа» «ўжо з пачатку XVI ст. выяўляла дзяржаўныя межы сучаснай Рэспублікі Беларусь. Гэта сапраўды дзіўна, бо вядома, што межы Беларусі складваліся не ў адпаведнасці з натуральным тэрытарыяльным развіццём або арэалам рассялення беларускага этнасу, а паводле палітычных рашэнняў. Як бы там ні было, але да сённяшняга дня працягваюць сваё існаванне межы, закладзеныя яшчэ ў пачатку XVI, а можа і ў XV ст.»[1].

Адказ на пытанне №5.

“Віктар Мікалаевіч Цемушаў даследаваў механізмы функцыянавання сістэмы абароны Вялікага княства Літоўскага. Заслугоўвае ўвагі палажэнне гісторыка аб тым, што ... ўлады Вялікага княства Літоўскага ўсведамлялі ступень небяспекі, якая зыходзіла з усходу, і змаглі падрыхтаваць заслон ад яе. Створаная сістэма абароны ўсходняй мяжы Вялікага княства Літоўскага

была дастаткова эфектыўнай ... На працягу амаль цэлага стагоддзя, пакуль існавала маскоўска-літоўская мяжа, былі вызначаны і належным чынам умацаваны тая яе ўчасткі, якія былі найбольш прыступныя для войскаў Рускай дзяржавы. Абарончымі вузламі сталі памежныя гарады-цвердзі Верхняга Паочча, Пасожжа і Смаленшчыны. Якім адводзілася ключавая роля у адбіцці хваляў нападу з маскоўскага боку” [2].

Адказ на пытанне №6.

Калі абмежавацца адказам навукоўцы на пытанне №5, то ніяк не магчыма зразумець, чаму для ВКЛ не было ніводнага станоўчага выніка ў войнах з Масковіяй у апошняй чвэрці XV – першай палове XVI ст. Віктар Мікалаевіч Цемушаў, безумоўна, мае рацыю, калі заяўляе наступнае: “Крушэнне ... сістэмы абароны ўсходняй мяжы Вялікага княства Літоўскага ... звязана больш з буйнымі палітычным няўдачамі стратэгічнага парадку, чым з тактычнымі пралікамі ў арганізацыі і функцыянаванні абарончых рубяжоў” [2]

Адказ на пытанне №7.

Разгляд войнаў паміж ВКЛ і Вялікім княствам Маскоўскім у катэгорыях “агрэсія” і “самаабарона” раўназначны спробам вырашыць ураўненне з многімі невядомымі. Адназначна можна сцвярджаць, што “з апошняй чвэрці XV ст. ініцыятыва вядзення баявых дзеянняў належала ў большай ступені маскоўскаму боку” [2]. У працах навукоўцы пад гэту тэзу падведзена моцная доказная база.

Віктар Мікалаевіч зрабіў двойны ўнёсак у навуку па пытанню №7. Гэты даследчык ажыццявіў двойную дэміфалагізацыю.

Ён “абвергнуў міф, што ўдзельныя князі добраахвотна адыходзілі ад ВКЛ пад уладанні Масковіі. Часта такі пераход быў вынікам эканамічнага і сілавога ціску, які ўчынялі падасланыя Масквой «бандфармаванні». Па мадэлі «гібрыднай вайны» ... — тут жа (можна правесці паралелі з сучаснымі рэаліямі. – М.С.).

Іншы абвергнуты міф — ужо беларускі — тычыцца таго, што паходы князя Альгерда nach Osten былі экспансіўнымі і пераможнымі ... Гэта не так... Усходні накірунак вельмі хутка перастаў цікавіць літоўскіх князёў, а амаль усе спробы экспансіі на Усход былі няўдалымі: Літва толькі страчвала землі” [1].

Як бачым, навукоўца працаваў вельмі плённа. На жаль, на трыццаць шостым годзе жыцця яму прышлося змагацца не толькі за навуковую ісціну, але і супраць раку. Рыхтуючыся да дакладу, аўтар гэтых радкоў шмат разоў перачытваў споведзь чалавека, які добра ведаў, што яго чакае максімум праз год. Вельмі цяжка адыйсці ад эмоцый, калі чытаеш наступнае:

«Толькі нядаўна я адчуў у сабе сілы і патэнцыял, якія дазволілі б мне ствараць сапраўды навуковыя працы. Я ўвесь час вучыўся, прымушаў сябе зноў і зноў перачытваць свае тэксты, шукаць новыя матэрыялы, вывучаць гістарыяграфію. Я стаў выразна арыентавацца ў сваёй праблематыцы, разумець сувязі і тэндэнцыі. За сваю справу я хварэў, перажываў, калі бачыў халтуру і адкрытае імкненне многіх нашых псеўданавукоўцаў прыкарміцца

каля навуковых і навучальных праектаў. Я думаю, што гэта і стала адной з прычын развіцця маёй хваробы, якая мяне ўсё больш і больш адольвае.

На жаль, рэальнасць такая, што мне ўжо не атрымаецца ажыццявіць усе задуманае. Але я пражыў поўнае, насычанае жыццё. Рабіў памылкі, не пазбег нават гнюсоты са свайго боку, якія ўспамінаю з болем. Але, усё ж, думаю, што запомняць мяне як сумленнага і прынцыповага чалавека, неаб'якавага да сваёй справы, заўсёды гатовы дапамагчы сваім калегам. Жыць вельмі цікава, я даўно забыўся, што такое нуда. Буду працаваць і змагацца да канца»[1].

Любы зацікаўлены чалавек можа знайсці споведзь таленавітага навукоўцы на спецыяльным сайце, які ён завёў у інтэрнэце. Яна датавана лістападам 2010 года. Віктару Мікалаевічу заставалася жыць восем месяцаў.

Спіс выкарыставаных крыніц.

1. Віктар Мікалаевіч Цемушаў [Электронны ресурс]. – 2015. – Режим доступа: <http://nn.by/?c=ar&i=56283>. – Дата доступа: 01. 06. 2015.
2. Груша, А. І., Кузьмін А. В. Віктор Миколайович Темушев: Некролог / А.І. Груша, А.В. Кузьмін // history.pu.ru/userfiles/Slavica015-Nekrolog_Temushev.doc // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – 2011. – № 1 (9).
3. Цемушаў, В.М. . Праблемы развіцця гістарычнай геаграфіі Беларусі / В.М. Цемушаў // “Tags: Гістарычная геаграфія, Рэцэнзіі Галоўная » 2003 Т.10 Сш. 1-2 » © 2015 Беларускі Гістарычны Агляд | Powered by WordPress [Электронны ресурс]. – 2015. – Режим доступа: www.belhistory.eu/viktar-cemushay-prablemy-razvicsya-gistarychnaj-geografii-belarusi. – Дата доступа: 17. 05. 2015.